

Ірина ПРЕЛОВСЬКА ()

**ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ СОБОРНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (1921–1930) –
УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (1930–1937):
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ**

Дослідження історії соборної діяльності Української автокефальної православної церкви формації 1921 р. і її наступниці під назвою “Українська Православна Церква” є актуальною проблемою в сучасній історичній науці, оскільки це є дослідження головних подій в історії УАПЦ (УПЦ) в період її існування в Україні впродовж 1921–1937 рр. У справі скликання та проведення цих соборів є багато маловивчених подій, дослідження яких може бути здійснене тільки після опрацювання архівних документів і матеріалів, що відклалися під час проведення цих церковних заходів.

Аналіз архівних джерел з історії скликання та проведення соборів УАПЦ (УПЦ) під час її перебування на території Свято-Софійського монастирського подвір'я впродовж 1919–1934 рр. є актуальною проблемою з декількох причин. По-перше, необхідно систематизувати віднайдені і вивчені на сьогодні документальні джерела різного походження щодо соборної діяльності УАПЦ (УПЦ) впродовж 1921–1930 рр., коли ці собори відбулись.

По-друге, досі не існує окремого джерелознавчого дослідження як з історії перебування УАПЦ (УПЦ) в Києві і в Харкові, так і з історії Софійського храму і монастирського подвір'я цього періоду. Серед досліджень, що стосуються історії монументальних споруд майже відсутні праці з історії цієї пам'ятки у ХХ ст., і тому одним із завдань нашої роботи є хоча б часткове заповнення цієї лакуни.

Символічним є також той факт, що період перебування УАПЦ на території Святої Софії майже повністю збігається з періодом першого відродження УАПЦ у 1920-х – 1930-х рр., і ліквідація цієї Церкви тягне за собою вперше за багато століть зміну статусу величної пам'ятки Української Церкви – Свята Софія Київська перестає бути чинним храмом і перетворюється на музей-заповідник спочатку філію Лаврського антирелігійного містечка (“Всеукраїнського музейного городка”) і потім самостійний музейний осередок (1934 р.) причому антирелігійного спрямування у програмі діяльності та наукових досліджень¹

¹ Деякі дослідження з цього питання вже опубліковані авторкою цієї публікації. Див., зокрема: “ 0 Організація першої парафії УАПЦ в Софії 1919 р. // Нові дослі-

кордоном документи й матеріали УАПЦ³ спогади її провідних діячів⁴ праці й листи митрополита УАПЦ Василя Липківського⁵ та багато інших цінних матеріалів які були збережені й надруковані в Західній Європі Канаді США Австралії – там де утворилися громади та осередки УАПЦ після знищення цієї церкви в Україні

Багато зусиль щодо цього доклало організоване після Другої світової війни в США Українське Православне Братство ім. Митрополита Василя Липківського, яке очолював Валентин Кохно – син одного з делегатів II Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 1927 р. о. Микити Кохна. Саме завдяки діяльності цього Братства не були втрачені назавжди документи і матеріали УАПЦ 1921 р., було продовжено видання часопису УАПЦ “Церква і життя”, видрукувані брошури, книги, збірники документів і матеріалів, які дали змогу у 1990-х рр. розпочати новий етап дослідження історії УАПЦ.

З іншого боку ті матеріали які потрапили в Україну в 1990-х рр., несли на собі яскравий відбиток міжцерковної боротьби в середовищі самої української діаспори де тривали суперечки щодо визнання УАПЦ 1921 р. як “національної церкви українського народу” та з приводу канонічності висвяти її ієрархії, отже, і єпископату який вів своє походження від єдиного архієрея з висвяти митрополитом Василем Липківським УАПЦ формації 1921 р. в Канаді і США – Івана Теодоровича до його пересвяти в 1949 р. До того додалися проблеми викликані хвилею нових емігрантів після Другої світової війни (1939–1945) оскільки новоприбулі ієрархи вже належали до різних гілок православ'я⁶

³ Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві 14–30 жовтня н. с. 1921 р. I. Канони Української Автокефальної Православної Церкви. II. Ухвали Собору в окремих питаннях життя Української Церкви. – К., 1921. – 43 с.; Мартирологія Українських Церков: У 4 т. – Балтимор; Торонто, 1987. – Т. I: Українська православна церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України. – 1207 с.; “ ” // Українська Автокефальна Православна Церква: Документи для історії Української Автокефальної Православної Церкви. – Мюнхен; Інгольштадт, 1956. – 228 с.; та ін.

⁴ “ ” // Відновлення ієрархії Української Автокефальної Православної Церкви. – Новий Ульм (Німеччина), 1971. – 68 с.; “ ”, “ ”. Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя. – Саут-Бавнд-Брук, Нью Джерсі, 1988. – 392 с.

⁵ “ ”. “ ”. “ ”. Відродження Церкви в Україні. 1917–1930. – Торонто, 1959. – Вип. 160. – 335 с.; “ ” // Історія Української Православної Церкви. Розділ VII: Відродження Української Церкви. – Вінніпег, 1961. – 181 с.; “ ” // Проповіді на Апостольські Послання. – Чикаго, 1966. – 209 с.; “ ”. Проти наклепів, ніби УАПЦ прямує до унії (проповідь). – Нью-Йорк, 1967. – 16 с.; “ ” // Православна Христова Церква українського народу – Нью-Йорк 1974 (Репр. з вид.: Мюнхен 1951). – 32 с.; “ ” // Листи (1933–1937). – Торонто, 1980. – 167 с.; “ ” // Проповіді на неділі й свята. Слово Христове до українського народу. – Торонто, 1988. – 609 с.; “ ” // Слово Христове до українського народу: Проповіді на неділі і свята. – К., 1993. – С. 305–404; та ін.

⁶ Див. докл.: “Українці Америки за Київський патріархат” – богословський та історичний журнал (гол. ред. Оксана Хомчук), який виходив у 1990-х рр. в США, а також у кн.:

Документи про діяльність цієї церкви зокрема матеріали I і II Всеукраїнських православних церковних соборів УАПЦ 1921 і 1927 рр., що відбулися в соборі Святої Софії Київської, поки що в цілому малодосліджені. Публікація цих матеріалів повинна сприяти подальшим дослідженням науковців у справі з'ясування повноти інформації та досліджень з церковної історії, зокрема вивчення питання щодо збереження або втрати архівних матеріалів.

Перший і другий собори відбулись відповідно у 1921 і 1927 рр., а 28–29 січня 1930 р. було змінено саму назву УАПЦ на третьому по черзі Соборі УАПЦ, але який мав назву “Перший надзвичайний собор УАПЦ”³ УАПЦ відновила свою діяльність на четвертому Соборі цієї Церкви, але це був перший і останній Собор залишків цієї Церкви під назвою “Українська Православна Церква”. Цей Собор тривав з 9 по 12 грудня 1930 р. і отримав уже зовсім дивну назву – “екстрений”.

Пошук і вивчення архівних матеріалів соборів УАПЦ має велике значення у справі об'єктивного неупередженого підходу до цієї проблеми. Дослідження оригінальних джерел надає змогу ввести в науковий обіг нові історичні факти, які до того або були маловідомі, або свідомо замовчувались через ідеологічні та політичні причини. Це також необхідно для створення цілісної історичної картини шляхом реконструкції подій на базі дослідження архівних документів.

Джерельну базу дослідження складають, по-перше, документи, які виникли в результаті діяльності Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР) у процесі створення нею організаційної структури УАПЦ починаючи з 1919 р., та в період до 1930 р. у справі скликання та проведення соборів, по-друге, це документи які пов'язані з перебуванням діячів УАПЦ на території Святої Софії в цей період (богослужіння⁴ користування ризницею та службами⁵ скликання соборів та інших церковних зібрань⁶ свята⁷ проживання діячів на території Софійського подвір'я)⁸ зокрема Старокиївської парафії УАПЦ та канцелярії ВПЦР; по-третє, матеріали, які містять теоретичні праці ідеологів УАПЦ з обґрунтування ідейних засад Української Автокефальної Православної Церкви та їхні спогади про соборну діяльність, обставини скликання та проведення соборів УАПЦ, по-четверте, це матеріали інших конфесій та світських установ, у тому числі й карних органів влади, які контролювали церковне життя в УСРР і, звичайно, були в курсі подій.

Слід зазначити, що хронологічно матеріали перших двох груп відповідають подіям, які вони відображають. Натомість матеріали третьої групи джерел значно відстають від подій, яким вони, власне, присвячені. Теоретичне обґрунтування закономірності появи Української автокефальної церкви у працях ідеологів та теоретиків УАПЦ з'являється через декілька років після організаційного I Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ⁹ а згодом¹⁰ в основному в еміграційний період, з'являються численні

³ “Церква поза церковною огорожею. Розколи і руйнація Української православної церкви в пошуках “константинопільського визнання”. – Чикаго, Іллінойс, 2002. – 622 с.

мемуарні видання та передруки тих видань УАПЦ⁷ що вийшли друком у Києві у 1920-х рр.

Матеріали інших конфесій про соборну діяльність з'являлися хронологічно одночасно зі скликанням соборів УАПЦ (УПЦ) і продовжували обговорюватися у подальший період, у тому числі й в еміграції. Особливістю процесу появи таких публікацій можна вважати різке зменшення таких відгуків від першого до останнього Собору. Якщо кількість відгуків на I Всеукраїнський собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. була великою і свідчила про резонанс у колах православних віруючих і органів влади, то відгуків на проведення другого Собору УАПЦ у жовтні 1927 р. є надзвичайно мало. Останні два собори УАПЦ–УПЦ 1930 р. не просто не отримали ніяких відгуків, а й взагалі були проведені таємно, і досі не віднайдено документів цих зборів. На сьогодні ситуація в справі зміни оцінок діяльності УАПЦ (УПЦ) ніяк не змінилася, оскільки визначення “автокефалістський розкол” вживається донині в тому ж сенсі.

Архівні документи з діяльності карних органів влади у справі контролю та втручання у внутрішні справи УАПЦ (УПЦ) тільки нещодавно стали доступними для дослідників і дають можливість розглянути процес соборної діяльності дещо у специфічному ключі, через матеріали процесу “СВУ” та протоколи допитів церковних діячів упродовж 1920-х–1930-х рр. Саме з протоколів допитів можна довідатись про приватні зустрічі, бесіди, обговорення, враження свідків подій. Щоправда, специфіка протоколів допитів полягає в тім, що самі собори мало цікавили слідчих, і тому допитувані в різних справах тільки між іншим пригадують події, пов'язані з проведенням соборів УАПЦ–УПЦ.

Історіографія вивчення джерел з історії соборної діяльності УАПЦ (УПЦ) не дуже розроблена. Першими дослідниками джерел з історії соборної діяльності УАПЦ (УПЦ) були дослідники з української діаспори. Значний внесок у справу дослідження та публікації документів з історії УАПЦ зробив видатний історик Церкви професор Іван Власовський. Його “Нарис історії Української Православної Церкви” містить багато текстів документальних джерел і нагадує більше велику збірку документів з історії української церкви⁷. Але сам автор попереджає в передмові, що цей твір повинен стати в пригоді майбутнім дослідникам історії Української православної церкви. І. Власовський твердить, що не має оригіналів документів Всеукраїнських соборів УАПЦ (УПЦ) 1921 р⁵ і 1927 рр. Через це можна дійти висновку, що він зробив свої головні висновки щодо УАПЦ, маючи обмежену джерельну базу. Він докладно оповідає про ті події, напевно маючи на руках тільки деякі документи (відозви, звернення, заяви). Скоріше за все, він використав усні розповіді учасників тих подій, які в окупаційний період приєдналися до УАПЦ на чолі з митрополитом Полікарпом (Сікорським).

⁷ . Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т. – Нью-Йорк; Бавнд Брук, 1977. – Т. 4. – Ч. I: XX століття. – 384 с.

Будучи завідувачем канцелярії митрополита Полікарпа, Власовський мав можливість використати велику кількість інформації, щоправда, він розглядає події з історії УАПЦ (УПЦ) під певним кутом зору. Не в останню чергу на його оцінки її діяльності могли вплинути події, пов'язані з т.зв. Ашаффенбурзьким розколом 1947 р. Але, в певній мірі навіть і сьогодні, велика праця Івана Федорича Власовського є поки що найбільшим дослідженням з історії УАПЦ.

Якщо відзначати аналітичні праці з історії УАПЦ (УПЦ), у тому числі й соборної діяльності, то не можна обминути роботи Богдана Боцюрківа, професора-політолога Карлтонського університету, присвячені дослідженню причин та закономірностей виникнення українського церковно-визвольного руху⁸. Вони містять докладну інформацію про розвиток подій, ґрунтовний науковий аналіз їх причин, внутрішніх рухів, наслідків. Висновком автора є твердження, що УАПЦ 1921 р⁵, попри проголошені нею історичні та канонічні засади тягlosti від часів митрополита Київського Петра Могили, є новотвором у церковному житті України, в якому наявні серйозні протестантські впливи. В одній з останніх його статей, яка вийшла друком в Україні⁹ де подається докладна бібліографія з досліджуваної нами проблеми, наголошується на необхідності подальшого дослідження джерел з історії автокефальної церкви в Україні⁹.

Спробу загального тематичного та хронологічного огляду справ фонду № 3984 ЦДАВО, на наш погляд, досить вдалу, було зроблено запорізьким дослідником Олександром Ігнатушею в його дисертаційному дослідженні¹⁰, а також у статті, присвяченій оглядові документів, які містяться в державних архівах України з історії Української автокефальної православної церкви (1917–1930)¹¹. Він же запропонував класифікацію архівних матеріалів на 2 групи: 1) фонди церковних організацій та 2) фонди державних органів, які містять матеріали щодо Церкви¹². Взагалі цей дослідник надзвичайно плідно працює над розробкою різних аспектів історії УАПЦ 1920-х–1930-х рр.¹³

⁸ *Daj fcp"TvDqekwtmkx* Church-State Relations in the USSR // Religion and the Soviet State: A Dilemma of Power / Ed. by Max Hayward. – New York; Washington; London: 1969. – P. 71–104. *kfg o* The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church: 1920–1930: A Case Study in Religious Modernization / Repr. by Dennis J. Dunn. – Boulder (Colorado), 1977. – P. 310–347. *kfg o* The Rise of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church: 1919–22 // Church: Nation and State in Russia and Ukraine / Ed. by Geoffrey A. Hosking. – London; Macmillan: 1990. – P. 228–249.

⁹ " . Проблеми дослідження історії релігії та Церкви в Україні у міжвоєнний період: Джерела та їх опрацювання // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 285–294.

¹⁰ " 0 Українська Автокефальна Православна Церква (1917–1930 рр.): Дис. ... канд. іст. н. – Харків, 1993. – 255 арк.

¹¹ " . Документи державних архівів України з історії Української Автокефальної Церкви (1917–1930 рр.) // Архіви України. – К., 1994. – № 1–6. – С. 44–56.

¹² Там само. – С. 44.

¹³ " 0 Українська автокефальна православна церква в умовах наростання адміністративно-політичного тиску (1921–1930 рр.) // V Всеукр. конф. "Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного відродження України" (жовтень 1991 р.). Тези

авторське бачення джерел формування визвольної концепції УАПЦ, стосунків між владою та церквою¹⁷.

У статті “Джерела формування визвольної концепції митрополита Василя Липківського”¹⁸ опублікованій у матеріалах читань присвячених митрополиту Василю Липківському з нагоди 75-ї річниці автокефального руху, у 1996 рр¹⁹ Арсен Зінченко наводить аналіз проповідей митрополита¹⁸ Автор робить висновок³ що основними джерелами формування концепції визволення українського народу були такі: 1) Євангеліє та Діяння апостолів як загальна основа християнської ідеології² 2) практика організації життя християнських громад перших століть християнства аж до часу підпорядкування державним чинникам³ 3) історичні джерела³ які засвідчують процес підпорядкування Церкви державі (Візантійській³ Московській) і які є підставою критики консервативного ладу Церкви³ її відходу від ранньохристиянських засад церковного життя³ 4) історичні джерела³ які стосуються життя УПЦ у перші століття після хрещення Русі-України та багатовікової традиції організації християнського життя³ зруйнованої Російською державою³ 5) вимоги реформування церковного життя³ що йшли з народного середовища та від національно свідомого духовництва³ свідомого кардинальних змін у житті церкви¹⁹

Під редакцією А. Зінченка вийшли матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 75-й річниці I Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р., і поки що цей збірник залишається єдиним науковим виданням в Україні³ яке повністю присвячено дослідженню проблеми утворення УАПЦ у 1921 р.²⁰

В останні роки з’явилися нові праці полтавської дослідниці Алли Киридон, де значну увагу приділено власне історії УАПЦ та її перетворенню на УПЦ на I “надзвичайному” соборі УАПЦ в січні 1930 р. Підхід авторки є цілком новаторським у справі нової класифікації і періодизації соборної діяльності УАПЦ (УПЦ) та переосмислення тих процесів, які супроводжували стосунки між владою і церквою в цей період в Україні²¹. Зокрема, в її

¹⁷ “Це влада не від Бога, а від дракона”: ДПУ–НКВС проти свободи совісті // Вітчизна. – К., 1991. – № 4. – С. 157–163; “Чи була відокремлена церква від держави в 20-ті роки?” // Український історичний журнал. – К., 1992. – № 1. – С. 104–114;

“Подільська сторінка відродження національної церкви” // Сучасність. – К., 1992. – № 10. – С. 91–97; “Благовістя національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст.” – К., 1993. – 256 с.

¹⁸ “Джерела формування визвольної концепції митрополита Василя Липківського: Матеріали читань, присвячених митрополиту Василю Липківському. Січень–червень 1996 р. (КДА). – К., 1997. – С. 11–31.

¹⁹ Там само. – С. 12.

²⁰ “Всеукраїнський Православний Церковний Собор 1921 р. в духовному розвитку українського народу” // Український церковно-визвольний рух. – К., 1997. – С. 11–23.

²¹ “Агонія сподівань: взаємини Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) і радянської влади в середині 1920-х років” // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. пр. – Чернівці, 2005. – Вип. 240–241: Філософія. – С. 154–162;

дисертаційному дослідженні “Державно-церковні відносини в Радянській Україні (1917–1930-ті роки)” спеціально розглянуто проблему еволюції назви УАПЦ (УПЦ).

Автор цієї статті неодноразово здійснювала спроби вивчити питання щодо соборної діяльності УАПЦ (УПЦ). У рамках виконання наукової програми Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України з видання друком корпусних праць з історії Церкви в Україні з її участю були підготовлені до друку і опубліковані два збірники документів і матеріалів I і II Всеукраїнських соборів УАПЦ 1921 і 1927 рр.²², крім того, автор опублікувала низку джерелознавчих розвідок з різних аспектів дослідження архівних документів з історії УАПЦ (УПЦ)²³.

²² *“Антирелігійна комісія 1920-х рр. в Україні // Православ’я – наука – суспільство: Проблеми взаємодії: Матеріали Другої Всеукр. наук.-практ. конф. – Черкаси, 2004. – С. 47–49;*

“Державно-церковні відносини в радянській Україні 1920–1930-х років: Соціальний вимір // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – К., 2004. – Вип. 12. – С. 234–256; “Джерела з історії Української Православної Церкви (1930–1936 рр.): Спроба реконструкції // Історична пам’ять: Наук. зб. – Полтава, 2004. – № 2. – С. 20–38; “Діяльність комісії Української Православної Церкви (1930–1936 роки) // Література і культура Полісся. – Вип. 27: Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті / Відп. ред. і упор. Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2004. – С. 159–163; “Документи ЦДАВО України з історії Української православної церкви на чолі з митрополитом Іваном Павловським (1930–1936 роки) // Історичний журнал. – 2004. – № 12. – С. 55–62; “Доля одного проекту відродження Української православної церкви (1937 рік) // Історичні записки: Зб. наук. пр. – Луганськ, 2005. – Вип. 5. – С. 109–117; “Організація епархій Української православної церкви (1930 рік) // Історичні записки: зб. наук. пр. – Луганськ, 2004. – Вип. 2. – С. 104–115; ““Собор єпископів України” та “Діяльно-Христова Церква” як вияв оновлення церковного життя в умовах утвердження тоталітаризму // Історія релігій в Україні: Праці X-ї Міжнар. наук. конф., Львів, 16–19 травня 2000 р. – Львів, 2000. – Кн. 1. – С. 198–203; “Стан збереження архівних документів ліквідованих релігійних громад (кінець 1920-х – початок 1930-х років) // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2005. – Т. 13. – С. 155–163; “Українська православна церква (1930–1936 рр.) // Український історичний журнал. – К., 2005. – № 3. – С. 143–159; та ін.

²² Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: Документи і матеріали / Упор. Г. Михайліченко, Л. Пилявець, І. Преловська. – К.; Львів, 1999. – 560 с.; Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р.: Документи і матеріали / Упор. С. І. Білокінь, І. М. Преловська, І. М. Старовойтенко. – К., 2007. – Кн. 2. – 698 с.

²³ “Канони першого Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 1921 р. і новотвори церковного життя // Доповіді і повідомлення. Всеукр. міжнар. християнська Асамблея з нагоди 2000-ліття Різдва Христового “Заповідь нову даю вам: любіть один одного”: (Наук.-практ. конф., Київ, 17–18 лютого 1998 р.). – К., 1998. – С. 144–147; “Богослужбова практика Української автокефальної православної церкви і Російської православної церкви: порівняльний аналіз (На документальних матеріалах I Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 1921 р.) // Наукові записки. Зб. пр. молодих вчених Ін. укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1998. – Т. 3. – С. 477–497; ““Собор самопізнання” Української Автокефальної Православної Церкви 66 Людина і світ – Кз 20015 – № 6 (489) – С. 42–46;

Вивчення матеріалів, які стосуються обставин скликання обох “надзвичайних” соборів УАПЦ (УПЦ) (січень, грудень 1930 р.), є актуальною справою, оскільки дає змогу поглибити наші знання щодо впливу процесу “Спілки визволення України” на дискредитацію ідеї автокефалії, витиснення причетних до Церкви осіб на маргінеси суспільного життя і застосування щодо них подальших репресій, знищення Церкви як інституту.

Джерела з історії соборної діяльності УАПЦ (УПЦ) поділяються за видами походження (церковні або нецерковні)⁵ за змістом (рівнем інформативності та репрезентативності)⁶ Велике значення в оцінці джерел має їхнє конфесійне походження⁷ оскільки в даному випадку вирішальне значення у формі й змісті оцінок матиме те, з якого середовища вийшов документ – самої УАПЦ або інших церковних структур⁸ наприклад, Українського Екзархату Російської православної церкви чи обновленських угруповань в Україні⁹

Джерела з історії УАПЦ розподіляються ще за іншими критеріями¹⁰ Вони можуть виходити з українських або російських церковних і світських структур¹¹ а також мати іноземне походження (наприклад, нині викликають зацікавлення документальні матеріали в Польщі, Канаді, США та особливо в архівах Російської Федерації)¹² Сучасні розвідки в закордонних архівах дають можливість значно розширити коло пошуку цінних, інформаційно насичених або й взагалі унікальних джерел, які збереглися в архівах тих країн, де тривалий час проживали українці діаспори²⁴. Багатообіцяючими є епістолярні знахідки.

Архівні документальні джерела можна віднести до декількох груп¹³ Схему класифікації джерел з історії православної церкви в Україні було запропоновано В. Ульяновським²⁵ Останнім часом з’явилися ґрунтовні теоретичні розробки в галузі історичного джерелознавства, де більш детально розроблено теоретико-методологічні засади, структуру, класифікацію та методіку історичного джерелознавства²⁶. За рівнем інформативності й об’єктивності відбиття історичних реалій¹⁴ світоглядних настанов¹⁵ соціальних і майнових відносин актові джерела вважаються найціннішими¹⁶ Актіві джерела не лише

¹³ . Огляд діянь Другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору 17–30 жовтня 1927 року (На матеріалах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (м. Київ)) // Культурологічний вісник] Наук.-теорет. щорічник Нижньої Наддніпрянщини – Запоріжжя³ 2002⁵ – С⁵ 25–33; " . Огляд соборної діяльності УАПЦ впродовж 1921–1930 рр⁵ // Історія релігій в Україні] Праці XIII-ї міжнар. наук. конф.³ Львів³ 20–22 травня 2003 р⁵ – Львів³ 2003⁵ – Ч⁵ 1⁵ – С⁵ 461–467; " . Деякі обставини утворення державного заповідника “Софія Київська” у 1934 р⁵ // Український музей: Зб. наук. пр⁵ – К³ 2003⁵ – С⁵ 20–27; " ¹⁴ Нововиявлені архівні документи з історії I Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року // Студії з архівної справи та документознавства⁵ – К.³ 2004⁵ – Т⁵ 11⁵ – С⁵ 212–218.

²⁴ Див., напр., збірку публікацій щодо матеріалів з канадських архівів у кн.: Пам’ятки: Археографічний щорічник. – К³ 2007⁵ – Т. 7. – 450 с.

²⁵ " ¹⁵ Історія Церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн⁵ – К³ 1994⁵ – Кн⁵ 1: Середина V – кінець XVI століття. – 256 с⁵

²⁶ Історичне джерелознавство: Підручник / Авт. кол.: Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. – К., 2002. – 488 с.

містять важливу інформацію щодо подій із церковної історії а й слугують засобом перевірки й уточнення наративних (оповідних) джерел

Соборні діяння містять повні або уривчасті протоколи соборів УАПЦ (УПЦ) 1921–1930 рр (власне соборні документи – всі наявні варіанти стенограм засідань, протоколи засідань різних соборних комісій, тексти доповідей делегатів, списки учасників та ін)²⁷ новоутворені канони (наприклад, “Київські канони” УАПЦ 1921 р⁵ або “Накази” Собору 1927 р⁵ які є спробою кодифікації “Канонів” 1921 р⁵) та їх рішення⁵ У цих джерелах міститься інформація щодо їх складу⁵ часу і місця провадження⁵ основні проблеми⁵ хід дискусій⁵ ухвалені рішення⁵

Соборні діяння фіксують внутрішнє і зовнішнє становище Церкви певного часу⁵ гострі проблеми церковного життя⁵ співвідношення духовного і світського елементів у церковній організації⁵ До соборних діянь умовно можна віднести протоколи і постанови Великих Микільських та Покровських зборів ВПЦР⁵ які за своїм рівнем майже дорівнювали соборам⁵ а їхні рішення мали обов’язкову силу для УАПЦ⁵ Ці документи існують і як архівні оригінальні примірники⁵ і як опубліковані збірки (в основному в церковних осередках української діаспори)⁵

Епістолярні документи досить широко представлені серед документів канцелярії ВПЦР⁵ оскільки керівництво в особі Михайла Мороза⁵ Василя Липківського⁵ Нестора Шараївського та інших діячів вело досить інтенсивне листування з різними організаціями⁵ установами⁵ церковними осередками⁵ приватними особами⁵ урядовими колами щодо діяльності зі скликання соборів. Багато листів, які надходили у відповідь до канцелярії ВПЦР від діячів з українізації церкви на місцях. Цей вид документів включає в себе офіційне, напівофіційне та приватне листування церковних діячів та установ і є одним з найбільш інформативних джерел стосовно тіньової політики⁵ боротьби різних течій⁵ слугує підставою для характеристики авторів листів та їхніх адресатів⁵ дає змогу уточнити мотиви тих чи інших діянь тощо⁵ Абсолютна більшість епістолярних документів досі не опублікована⁵ Ймовірно, це пов’язано з тим, що починаючи з кінця 1920-х рр. відбулися масові арешти в середовищі діячів УАПЦ, які були притягнені до слідства у зв’язку з процесом “СВУ”. В архівно-слідчих справах практично в кожному протоколі обшуків записано в графі про вилучені речові докази – “листування”, але в цих справах немає жодного листа.

До наративних джерел серед віднайдених документів УАПЦ належать мемуари⁵ які відображають суб’єктивне сприйняття авторами тогочасних подій з певними екскурсами в минуле⁵ Окрім мемуарів вітчизняних діячів-учасників подій⁵ що походили з церковного середовища⁵ велике зацікавлення викликають мемуари і світських діячів⁵ які залишили спогади про певні події з історії Церкви чи її діячів²⁷ Цей вид джерел майже повністю представлений

²⁷ " 0 Сторінки минулого: У 3 т. – Варшава, 1932–1934; " 0 Спогади. – Пiтсбург, 1956. – Ч. 1–2. – 164 с.; " 0 Відновлення ієрархії Української Автокефальної Православної Церкви. – 68 с. Характер описовий⁵ а почасти мемуарний має видання: " Відродження Церкви в Україні. – 335 с.

найбільшим і найповнішим зібранням оригінальних матеріалів канцелярії ВПЦР де зібрані найголовніші документи практично за весь час діяльності УАПЦ. Щоправда хронологічні межі фонду охоплюють період до 1929 рр а це означає що проміжок часу коли діяльність УАПЦ поступово згасала – до 1934 рр треба вивчати за іншими документами

Матеріали з фонду № 3984 ЦДАВО України вже частково залучені до наукового обігу, але для подальшого ґрунтовного вивчення історії УАПЦ в цілому і зокрема матеріалів I і II Всеукраїнських соборів 1921 та 1927 рр існує необхідність дослідження всього архівного фонду з однойменною назвою. Проведення зовнішньої критики цих джерел дає змогу стверджувати, що майже всі вони мають авторство, дату написання, зазначення приналежності до канцелярії Всеукраїнської православної церковної ради (1919–1929 рр).

Більшість з них не викликає сумніву щодо автентичності, окрім тих документів, які не мають першого примірника, а тільки затвержені копії. Очевидно, що перші примірники документів, де містилися звернення до органів влади, були відправлені за адресою. Навіть в архівно-слідчих справах репресованих діячів УАПЦ (УПЦ), які зберігаються в ДА СБ України та ЦДАГО України, серед слідчих матеріалів є тільки копії протоколів та документів з канцелярії ВПЦР.

Внутрішня критика джерел переконує у високому ступені цінності інформації, яку вони містять. Практично всі джерела є цілком вірогідними та утримують в собі досить широку й об'єктивну інформацію. Очевидно, що після початку слідства у справі “СВУ” дець влітку 1929 р. матеріали з канцелярії ВПЦР було опечатано і вилучено цілком. Цим і пояснюється повнота збережених матеріалів. Але у справі дослідження соборної діяльності УАПЦ (УПЦ) тільки комплексне використання різноманітних видів джерел обумовлює їхню репрезентативність у висвітленні досліджуваної проблеми.

Фонд має назву “Українська Автокефальна Православна Церква” і на сьогодні складається з 2903 одиниць зберігання. Його матеріали хронологічно охоплюють період з 1918 по 1929 рр., документально відтворюючи змагання за автокефалію Української церкви 1918–1920 рр. та майже весь період діяльності цієї церкви до т.зв. її “саморозпуску”. Фонд 3984 має 4 описи: опис № 1 містить 484 справи і охоплює період з 1920 по 1924 рр.; опис № 2 містить 1276 справ (1922–1929); опис № 3 містить 843 справи (1918–1929); опис № 4 містить 300 справ (1918–1929). Таким чином, тільки матеріали церковних соборів знаходяться серед матеріалів фонду. Матеріали обох “надзвичайних” соборів УАПЦ (УПЦ) (січень, грудень 1930 р.) відсутні, і тому є нагальна потреба пошуку цих матеріалів. Якщо ж буде доведено, що ці матеріали втрачено, то доведеться проводити додаткові дослідження, спрямовані на історичну реконструкцію подій за іншими джерелами.

В описах фонду № 3984 відсутня історична довідка про історію утворення фонду та інформація щодо фондоутворювача, але відомо, що до того матеріали фонду зберігались у Центральному державному історичному архіві УРСР під тією ж назвою. Після передачі матеріалів цього фонду до Центрального

державного архіву вищих органів влади та управління України (до того – Центральний державний архів Жовтневої революції, ЦДАЖР) йому було надано новий № 3984 замість попереднього № 880, про що свідчать записи на титульних аркушах тих описів, які збереглися з часу утворення цього фонду і не були передруковані пізніше. Ніяких додаткових записів в описах чи у справах, які належать до початку 1950-х рр., віднайти поки що не вдалося. Ця проблема може стати предметом окремого наукового дослідження.

Серед матеріалів фонду № 3984 віднайдено матеріали і документи, які стосуються діяльності Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР) у справі скликання соборів УАПЦ, взагалі соборної діяльності цієї церкви. Докладну інформацію про підготовчу працю ВПЦР зі скликання нею церковних соборів вміщено в декількох справах, які містять в основному матеріали офіційного листування керівників ВПЦР (Михайло Мороз, прот. Василь Липківський) з офіційними установами та особами впродовж 1919–1921 рр. ВПЦР намагалася скликати Всеукраїнський православний церковний собор з метою інституалізації УАПЦ впродовж 1919–1920 рр., але ці спроби з певних причин були невдалими. Внаслідок проведених заходів було скликано губерніяльний собор у травні 1921 р., але він через слабку організаційну роботу на місцях “не дотягнув” до статусу “Всеукраїнського” й отримав в історіографії назву “Собор Київщини 1921 року”.

Постанови цього Собору містяться у справі № 76 “Ухвала Першого Українського Церковного Собору 22–26 травня 1921 р. Київщини”. На титульному аркуші цієї справи зазначено: “Канцелярія Всеукр[аїнської] Прав[ославної] Ц[ерковної] Ради”, а також до тексту прикладено печатку ВПЦР. Друкований примірник віднайдено тільки серед архівних матеріалів. Ніяких відомостей про те, де він друкувався і який був його загальний тираж, поки не виявлено.

Віднайдено й інші документи, пов’язані із скликанням та проведенням цього Собору, вони містяться в таких справах опису № 1: № 74 “Реєстри членів церковного Собору Київщини від 22 травня 1921 року”, № 75 “Реєстри делегатів від різних повітів на церковний з’їзд Київщини від 22–26 травня 1921 року”. Декілька справ містять запрошення на цей з’їзд представників Київщини (справи № 77–80). З матеріалів Собору Київщини було опубліковано тільки постанови³¹.

Врахувавши негативний досвід скликання травневого Собору Київщини, ВПЦР доклала зусиль для організації більш масштабних зборів. На свято Покрови 1921 р. було призначено скликання Всеукраїнського собору. В описі № 1 фонду 3984 ЦДАВО України віднайдено справу № 55 “Листування про скликання Всеукраїнського собору”, справу № 56 “Листування про скликання передвиборних зборів”; справу № 64 “Документи парафіяльних рад про скликання I Всеукраїнського православного церковно-визвольного собору 14 жовтня 1921 року”; справу № 65 “Листування про підготовку Всеукра-

³¹ Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ. – С. 469–487.

їнського церковного православного Собору”, справу № 71 “Доповіді представників від різних парахвій про стан церковних справ. 1921 рік”.

Частина стенограм I Собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. у вигляді машинописних копій знаходиться у справах № 57 “Собор Всеукраїнської Православної Церкви 14 жовтня 1921 року”, № 58 “Засідання Всеукраїнського Православної Собору 15 жовтня 1921 року” (у цій справі є друкований примірник стенограми за 16 жовтня, але це не відображено в назві справи); № 59 “Засідання Всеукраїнського Православної Собору 17 жовтня 1921 року”, № 62 “Засідання Всеукраїнського Православної Церковного Собору 20 жовтня 1921 року”, № 63 “Засідання Всеукраїнського Православної Церковного Собору 21 жовтня 1921 року”. В описі № 1 зазначається, що справи № 60–61 вибули. Можливо, вони також містили деякі матеріали з історії I Всеукраїнського собору УАПЦ 1921 р., але були вилучені з нез’ясованих причин.

Ухвали I Всеукраїнського собору УАПЦ 1921 р. містяться у справі № 66 “Ухвали Всеукраїнського Церковного Собору 14 жовтня 1921 року” і є попередньою редакцією ухвал собору. До матеріалів Собору належить також справа № 67 “Доповідь на Всеукраїнському Православному Церковному Соборі про діяльність Церкви, духовенства” (у цій справі немає титульного аркуша, і заголовок справи тут і далі подається за назвою, яка є в описі), куди підшито документи: доповідь свящ. Ксенофонта Соколовського, датована 13 жовтня 1921 р.³²; доповідь прот. Василя Липківського “Стан духівництва православної Церкви” без зазначення дати³³.

У цій же справі знаходиться документ, в якому йдеться про останню спробу примирити між собою “слов’ян” і “автокефалістів” на чолі з ВПЦР перед Собором 1921 р. Це “Записка о примирении разделяющихся в Украинской Церкви” (російською мовою), датована 21 серпня / 3 вересня 1921 р.³⁴. Автором цієї записки є прот. Павло Погорілко, про що зазначається на першій сторінці документа. Тут же текст послання Священного Синоду/Собору Єпископів України³⁵, на якому від руки написано, що цей текст читано на засіданні I Всеукраїнського православного собору УАПЦ 17 жовтня 1921 р.

Важливим для дослідження відносин між УАПЦ та Українським Екзархатом є оригінал рукопису приватного листа патріаршого екзарха в Україні митрополита Михайла (Єрмакова) до голови ВПЦР Михайла Мороза від 28 вересня / 11 жовтня 1921 р. Він повідомляє про свою відмову бути присутнім на Соборі УАПЦ 1921 р. з поясненням причин (справа № 65 “Листування про підготовку Всеукраїнського Православної Церковного Собору”). Цей лист внесено до справи без будь-яких даних, і тому відомості про адресата та автора листа можна було одержати тільки із звертання на початку листа

³² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 1–7. Опубліковано: Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ. – С. 226–237.

³³ ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 8–9.

³⁴ Там само. – Арк. 10–11.

³⁵ Там само. – Арк. 12–12зв.

та допису наприкінці тексту. У стенограмах Собору УАПЦ 1921 р., під час дискусій про необхідність запрошення патріаршого екзарха в Україні Михайла (Єрмакова), головуючий на Соборі Михайло Мороз зачитує цей лист, коли пояснює, чому вони не відгукнулись на запрошення ВПЦР на засіданні 14 жовтня 1921 р.³⁶

В описі № 3 фонду № 3984 ЦДАВО України зберігається певна кількість справ, які також стосуються скликання травневого собору Київщини 1921 р. та Всеукраїнського собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. Це листування ВПЦР з приводу скликання Собору (справа № 102 “Листування з округовими Церковними Радами про скликання і проведення Церковного Собору 14 жовтня 1921 р.” (6 липня – 23 жовтня 1921 р.), ще один варіант рішень собору Київщини (спр. № 103 “Рішення церковного собору Київщини 22–26 травня 1921 року”). Стенограми засідань собору Київщини є у двох варіантах, які містяться в одній справі (справа № 19 “Протоколи засідань і рішення Українського православного собору”). Невелика частина текстів – це різні рукописні та машинописні варіанти доповідей. У справі є також проекти постанов, які розкидані по тексту стенограм у різних місцях після кожної доповіді.

Стенограми I Всеукраїнського собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. містяться у двох справах: справа № 104 “Стенограми засідань Всеукраїнського Православного Церковного Собору. Частина I. 1921 рік” та справа № 105 “Стенограми засідань Всеукраїнського православного церковного собору. Частина II. 1921 рік”. У справі № 104 на початку вміщено стенограми засідань собору за 21–30 жовтня 1921 р., потім ідуть машинописні та рукописні варіанти та уривки стенограм за 20–24 жовтня 1921 р. Наприкінці справи підшито різні варіанти рукописів стенограм з 19 по 14 жовтня. Останнім вміщено рукопис стенограми за 15 жовтня 1921 р.

Між стенограмами зустрічаються окремі аркуші, на яких від руки записано дату та кількість присутніх делегатів Собору на кожному засіданні. Рукописи і машинописи виконано стенографістками О. Кононенко і Н. Щадиловою. Записи текстів стенограм зроблено в основному олівцем або зеленим чорнилом від руки. У справі № 105 містяться варіанти рукописів стенограм за 16, 21 та 25 жовтня 1921 р. У цій же справі є машинописний варіант (правлений від руки чорнилом) копій “Канонів” та “Ухвал”, затверджених Собором.

Списки делегатів є у двох екземплярах, які підшиті до однієї справи № 106 “Список членів Всеукраїнського Православного Церковного Собору, що відбувся в м. Києві 14–30 жовтня 1921 року” і містять інформацію про кожного делегата: ім’я, прізвище, вік, освіта, де працює, якою церковною радою обраний, іноді подається номер мандата, зазначається членство у ВПЦР. Списки віддруковано на машинці. До справи підшито також частину варіанта списків делегатів Собору. Декілька сторінок у справі переплутані,

³⁶ Цей лист було опубліковано як додаток до стенограми Собору: Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ. – С. 39–40.

і тому в деяких місцях відповідність двох частин одного аркуша і його копії треба встановлювати додатково. Стенограми та інші соборні документи є серед матеріалів опису № 4 фонду № 3984, хоча і в невеликій кількості порівняно з описами № 1 і № 3. Практично, це одна справа № 30, яка містить стенограми за 21 жовтня 1921 р.

Важливим для з'ясування подробиць підготовчої роботи ВПЦР зі скликання Собору є також листування з делегатами Собору 1921 р. (справа № 31 “Листування з делегатами Всеукраїнського православного Собору про скликання підготовчої наради і собору”). В інших справах цього опису поки що не віднайдено стенограм I Всеукраїнського собору 14–30 жовтня 1921 р.

Практично вдалося віднайти більшість стенограм I Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р., хоча вони і не зібрані в окремому описі, а знаходяться в декількох описах – першому, третьому і четвертому. Не вдалося віднайти стенограми засідань Собору за 27, 28 та 29 жовтня 1921 р. Можливо, у ці дні зовсім не було засідань, оскільки непрямі відомості про це містяться в повідомленні постійного голови Собору Михайла Мороза наприкінці засідання від 26 жовтня 1921 р.

Матеріали й документи I Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. вже були опубліковані Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України³⁷. Збірник було надруковано за сприяння видавничого відділу Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича у Львові в друкарні “Жовква” у 1999 р. У справі пошуку, наукового дослідження і публікації документальних джерел з історії Церкви в Україні новітньої доби залишається поки що багато невіршених проблем.

У 2007 р. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України здійснив видання документів і матеріалів II Всеукраїнського собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р., що є важливим для реконструкції подій другої половини 1920-х рр., які пов'язані з кардинальними змінами в існуванні автокефальної церкви, змінами у державній політиці щодо Церкви в Україні напередодні “великого перелому” 1929 р.³⁸

Ситуація почала поступово погіршуватись після I Всеукраїнського собору УАПЦ 1921 р., але за період до скликання II Всеукраїнського собору репресивні заходи радянської влади в Україні ще не встигли розвинути до стадії фізичного знищення церковних діячів. Практично відбулося 4 собори УАПЦ, причому вони чітко поділяються на два “канонічні” (1921 і 1927 рр.) і два “надзвичайні” у 1930 р. Щодо “канонічних” соборів, то якщо ставлення до I Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. як до “Собору відродження” залишалось позитивним, то навколо II Всеукраїнського православного церковного собору 17–30 жовтня 1927 р. утворився певний інформаційний вакуум, який не порушували ні в укра-

³⁷ Нещодавно було віднайдено й опубліковано деякі соборні матеріали, які не увійшли до збірника: " 5 Нововиявлені архівні документи... – С5 212–218.

³⁸ Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ. – 698 с.

їнській діаспорі, ні в самій Україні. Відсутність опублікованих джерел для дослідження ускладнює заповнення лакун у новітній історії України, зокрема – вивчення інституалізації, розвитку і занепаду Української автокефальної церкви впродовж 1920–1930 рр.

Згідно з “Канонами” УАПЦ³⁹ наступний після 1921 р. Собор мав відбутися в 1926 р⁵ але радянський уряд не дав дозволу на його проведення і на реєстрацію статуту УАПЦ. Його було зареєстровано аж 10 грудня 1926 р⁵. Тільки після цього стала можливою подальша діяльність Всеукраїнської православної церковної ради як легальної структури, яка стояла на чолі УАПЦ. Приміщення на Софійському подвір’ї були повернуті в користування керівництву УАПЦ, у великому Софійському соборі продовжились богослужіння. Весь період до початку передсоборних нарад влітку 1927 р. і на час відкриття II Всеукраїнського собору УАПЦ на Покрову 1927 р. тривала напружена робота. 5 серпня 1927 р. ВПЦР письмово зверталася до НКВС УСРР з проханням надати дозвіл скликати Собор з 17 жовтня до 1 листопада 1927 р⁵ у м. Києві в Софійському соборі⁴⁰.

Коріння стосунків між УАПЦ та більшовицьким урядом після встановлення радянської влади в Україні поки що ґрунтовно не вивчено, хоча українські науковці багато зробили в цьому напрямку. З приходом більшовиків в Україну в лютому 1919 р⁵ ВПЦР, як керівний орган українського церковно-визвольного руху за автокефальну церкву, з самого початку ухвалила стати на ґрунт закону про відокремлення церкви від держави. 11–13 травня 1927 р. відбулись Великі Микільські Збори ВПЦР, на яких обговорювалось питання стосунків з урядом та “заспокоєння життя УАПЦ”⁴¹.

Було ухвалено, що “заслухавши доповідь Голови Президії ВПЦР єпископа Петра Ромоданова про працю Президії й життя УАПЦ..., Микільські Збори визнають, що Президія ВПЦР дотримувалась і переводила в життя ухвали Великих Покровських Зборів... і дбала, аби й всі керівники УАПЦ ставились лояльно до Уряду. Виконуючи свій обов’язок в цій справі, своєчасно і правдиво застерегла Американську й Канадійську УАПЦ від припущення у своїх часописах («Сіяч», «Православний Благовісник») окремих статей і виразів, що не відповідають лінії відношення УАПЦ до Уряду” (Протокол Великих Микільських Зборів ВПЦР 11–13 травня 1927 р., ст. 55)⁴².

Сам Собор, згідно зі складеною програмою, мав відбутися в теплій Софії (Трапезна). Делегатів планувалося розмістити у приміщеннях, що їх повинні були надати місцеві парафії УАПЦ. Як делегатів планувалося запросити представників інших православних церков в Україні та представників УАПЦ в Америці, Оренбурзі й Семиріччі, обговорювалися питання надання

³⁹ Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ. – С. 375–400.

⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф⁵ 3984⁵ – Оп⁵ 4⁵ – Спр⁵ 167⁵ – Арк⁵ 21⁵

⁴¹ "Нарис історії Української Православної Церкви. – С. 176.

⁴² Цит. за: Там само – С. 176–177. Опубліковано: Протокол Великих Микільських Зборів Всеукраїнської Православної Церковної Ради 11–13 травня 1927 р. – Мюнхен; Нюрнберг, 1954. – 64 с.

цим представникам фінансової допомоги та клопотання перед радянським урядом щодо віз.

У тому ж фонді № 3984 ЦДАВО України віднайдено документи і матеріали, які стосуються підготовчого періоду щодо скликання II Всеукраїнського собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р., стенограми засідань, соборні документи, списки делегатів і гостей Собору, а також документи, які стосуються реєстрації делегатів та гостей, прохання до Президії Собору тощо.

Зокрема це справи, куди було підшито матеріали підготовки і проведення Передсоборної наради 26–30 липня 1927 р. Це справа № 167 “Справа про підготовку до скликання II Всеукраїнського православного Собору 1927 р.” (опис № 4). Тут віднайдено витяги з протоколів засідання Президії ВПЦР про скликання Передсоборної наради, листування з відділом культів Київського окрадмінвідділу влітку 1927 р., обіжники до 32-х округових церковних рад та єпископів з повідомленням про необхідність проведення місцевих соборів з метою обрання делегатів на Передсоборну нараду, які були розіслані 9 липня 1927 р.

Матеріали Передсоборної наради до певної міри дають можливість зрозуміти обставини її проведення. Зокрема, це стосується підготовки доповідей учасниками наради. Можна висловити припущення, що доповідачі не встигли підготуватися і написати повноцінні тексти доповідей. Наприклад, у тексті протоколу наради є зауваження про те, що В. М. Чехівський взагалі не знав про порядок денний наради і тому не має тез доповіді. Віднайдені рукописні варіанти тез доповідей мають характер написаних наспівкоруч, без будь-яких посилань на літературу, коротеньких тез, які потім було включено в машинописний текст протоколу наради.

Одним з головних завдань, які представники влади ставили перед новим складом ВПЦР на чолі з єп. Петром Ромодановим, була дискредитація митрополита УАПЦ Василя Липківського і на підставі “неспростовних” доказів його провини усунення його від керівництва УАПЦ. Матеріали Передсоборної наради дають можливість з’ясувати перебіг цього процесу.

Тексти “Заяв” митрополита до ДПУ УСРР, які він подав 22 червня 1927 р., та “Пояснення” від 27 липня 1927 р. до Комісії Передсоборної наради у “справі розслідування обвинувачення Василя Липківського в контрреволюції” містять відповіді митрополита на ті звинувачення, які було висунуто проти нього.

З метою убезпечити себе від активного спротиву з боку єпископів, духовенства та особливо мирян, усунути митрополита Василя Липківського від керівництва УАПЦ, голова Президії ВПЦР єп. Петро Ромоданов запропонував приступити до перевірки персонального складу єпископату УАПЦ, а для цього відкрити при Президії ВПЦР сесію Вишого церковного суду, який би розглядав і всі апеляційні справи, що виникнуть в округах під час перевірки персонального складу УАПЦ. Сама ця перевірка дуже нагадує сумнозвісні “чистки” від “антирадянського елемента”, що почали практикуватись наприкінці 1920-х рр.

Віднайдений текст регламенту Собору, який було спочатку написано 28 вересня 1927 р., а потім передруковано з редакторськими примітками, також

красномовно свідчить про те, яким чином планувалось регулювати виступи промовців на майбутньому Соборі, забезпечувати нейтралізацію небажаних для Президії виступів на захист митрополита Василя Липківського з боку делегатів з місць, взагалі якогось непослуху з боку членів Собору. Особливо це було важливо зробити з огляду на надто великі зусилля нової Президії ВПЦР на чолі з Петром Ромодановим та Харитоном Гов'ядовським у справі готовності демонструвати лояльність перед урядом, представники якого перебували на засіданнях Собору.

Сама кількість копій та оригіналів різноманітних дозволів з боку підвідділів культів при Київському окрадмінвідділі та НКВС на проведення передсоборних і соборних засідань і повідомлень про те, що разом з листами надсилаються копії протоколів та інших документів, свідчить про налагодження відповідних стосунків між новим керівництвом ВПЦР і карними органами влади. Очевидно, що склад Всеукраїнської комісії з унормування життя УАПЦ, що стала на чолі УАПЦ після т.зв. "кризи 1926 р.", був ретельно підібраний згідно з можливостями співпраці.

У примітці до "Регламенту" також є деякі свідчення того, що суттєві зміни сталися не тільки у відносинах з владою, а й у розумінні православної релігійності. Наприклад, учасникам Собору у вечірні години пропонувалося давати в соборі Св. Софії "духовні розваги" (так! – 0" 0), до яких віднесено, але потім викреслено, пункт щодо влаштування в храмі Св. Софії служби "Визволення" та "Слово Хресне", автором яких був Володимир Чехівський. До того ж учасникам церковного (!) Собору пропонувались "екскурсії... по огляду святинь м. Києва..." На сьогодні невідомо, чи відбулися заплановані "екскурсії", але відвідини соборянами Києво-Печерської лаври навряд чи сприяли б молитовному піднесенню делегатів Собору, оскільки з 1926 р. тут функціонував "Всеукраїнський музейний городок". Колишні лаврські храми, перетворені в антирелігійний музейний осередок, на цей час були "прикрашені" транспарантами з безглуздими, образливими написами відповідного характеру і змісту.

У справі № 167 виявлено раніше не відомий автограф митрополита Василя Липківського. Це проект відозви до округових церковних соборів. Віднайдено машинописну копію цього тексту та додрукований до нього на останній сторінці витяг з протоколу № 74/94 засідання Президії ВПЦР від 9 вересня 1927 р. Цією відозвою митрополит намагався звернутися безпосередньо до основного складу парафіян УАПЦ, здебільшого селян. Очевидно, ще задовго до Собору йому був зрозумілий намір Президії ВПЦР переконати всіх у "злочинних діях" митрополита проти радянської влади і неодмінно усунути його від керівництва УАПЦ "задля миру церковного".

Окрему групу документів складають віднайдені копії запрошень до різних осіб, яких планувалося запросити на Собор як почесних гостей. Оригінали цих запрошень були доставлені адресатам, про що свідчать розписки в їх одержанні, які майже всі збереглися у вигляді маленьких клаптиків паперу, що підшиті до справи № 167. Але за матеріалами Собору (протоколів стено-

грам та спогадів учасників) майже ніхто із запрошених гостей не з'явився на Собор.

На відміну від I Собору УАПЦ 1921 р. обставини скликання II Собору у 1927 р. були такими, що можна було напевно прогнозувати відмову запрошених почесних гостей взяти участь у цьому Соборі. Почасти це питання прояснює митрополит Василь Липківський: "...на Собор прибуло більше 200 делегатів. Не дивлячись на великі хиби при обранню їх на велику нагінку з боку ДПУ³ на красномовні промови на місцевих соборах... членів ВПЦР та їх агентів Собор все ж вийшов досить вільний і опозиційний... Робітництво за цей час уже все було в комуністичному мішку й на Соборі майже не мало представників... Українська інтелігенція теж була уже вся в цьому мішку й представників на Соборі зовсім не мала. Зате селянство виявило велику свідомість і сміливість; селяни знали, що їх жде від ДПУ³ але ж виступали на Соборі сміливо, вільно. Тут УАПЦ зробила велику працю в бік виховання церковної й національної свідомості народа..."⁴³.

Віднайдені серед архівних документів запрошення були надіслані обновленській Соборно-єпископській церкві, яку очолював митрополит Інокентій (Пустинський) з місцем осідку у Києво-Володимирському соборі. Йому було запропоновано іще 2 гостьових запрошення, і навіть у списках гостей ці місця було зарезервовано, але немає ніяких свідчень про те, що обновленці взагалі з'являлись на Софійському подвір'ї впродовж соборної праці. Це ж стосується і єпископа Георгія (Делієва, 1878–1937), який тимчасово керував Українським Екзархатом у 1925–1928 рр. з осідком в Києво-Печерській лаврі через відсутність патріаршого екзарха, митрополита Київського, Галицького і всієї України Михаїла (Єрмакова), який після другого ув'язнення і подальшого звільнення тільки наприкінці 1928 р^б отримав дозвіл переїхати до Києва⁴⁴.

Низку запрошень було надіслано науковцям, представникам Академії наук. Напевно, ВПЦР сподівалась, що, як і на I Всеукраїнському соборі УАПЦ 1921 р., інтелігенція буде досить широко представлена. Але, окрім віднайдених копій запрошень, немає свідчень про присутність когось із вказаних осіб на Соборі. У збірнику публікується одне з запрошень, адресоване Михайлові Сергійовичу Грушевському, який у 1924–1930 рр. очолював головні історичні установи ВУАН⁴⁵.

Зацікавлення викликають запрошення, розіслані тим представникам УАПЦ, які з різних причин відійшли від її діяльності. Це стосується представників Діяльно-Христової церкви – єпископів Петра Тарнавського і Володимира Бржосньовського, колишніх голів ВПЦР Михайла Мороза та протодиякона Василя Потієнка. Серед архівних документів вдалося віднайти лист єпископа Глухівського і Конотопського Володимира Самборського до

⁴³ " . " 0 Історія Української Православної Церкви. Розділ VII. – С. 160; Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ. – С. 629.

⁴⁴ Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ. – С. 132.

⁴⁵ Там само. – С. 133.

ВПЦР⁴⁶, в якому той повідомляє про те, що 6 жовтня 1927 р. Конотопський округовий церковний собор обрав М. Н. Мороза делегатом від с. Бистрика на майбутній II Всеукраїнський собор.

У справах фонду протоколи засідань II Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р. в цілому упорядковані, про що свідчить збереження навіть незначних за змістом записок та інших матеріалів. Протоколи засідань збереглися у декількох машинописних ідентичних за змістом і виглядом варіантах. При аналізі остаточних варіантів текстів стенограм майже ніяких редакторських приміток не віднайдено, за винятком декількох аркушів у справі № 175, де виявлено ледь помітні правки від руки чорнилом.

Рукописних варіантів протоколів засідань Собору не віднайдено. Можна висловити припущення, що їх було вилучено для передруку, а потім ліквідовано. Цей варіант існував, оскільки більшість стенограм має чистовий характер передруку, можливий тільки за наявності відредагованого рукопису. Про це може свідчити виявлений рукописний варіант Передсоборної наради 26–30 липня 1927 р. у вигляді записів чорнилом з численними доповненнями, закресленнями, вставками, який зберігся у справі № 167 разом з відредагованим текстом машинопису. Появу такого виду стенограм пояснює текст звернення від 27 січня 1928 р. до Президії ВПЦР голови II Всеукраїнського православного церковного собору Володимира Чехівського, де йдеться про закінчення роботи секретаріату над протоколами Собору. Він просить Президію ВПЦР внести до порядку денного справу затвердження редакції протоколів Собору⁴⁷.

Таким чином, можна твердити, що на сьогодні віднайдено та опубліковано більшу частину оригінальних матеріалів, які пов'язані із соборною діяльністю УАПЦ формації 1921 р. на чолі з митрополитом Василем Липківським. Період діяльності УАПЦ після закінчення II Всеукраїнського собору 1927 р. до “самоліквідаційного” Собору 28–29 січня 1930 р. є маловивченим. Віднайдені й досліджені істориками документальні матеріали дають змогу дещо змінити усталену концепцію, яка значною мірою сформувалась на основі діаспорних публікацій. Рішення режиму ліквідувати УАПЦ було напевне пов'язане з важливими змінами в церковному та національному житті наприкінці 1920-х рр.

На цей час російську церкву “очистили від антирадянських провідників”, тобто ув'язнили і заслали на Соловки велику кількість церковних ієрархів, священників і вірних, і з 1927 р. митрополит Сергій (Старгородський)³ який став тимчасовим наступником патріаршого престолу³ спрямував її шляхом цілковитої та беззастережної підтримки радянської влади, хоч це і не врятувало РПЦ від погромної антирелігійної кампанії, яка охопила СРСР у наступному десятилітті. Можна висловити припущення, що за домовленістю 1927 р. уряд обіцяв відновити юрисдикцію Патріархату над тими елементами

⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф5 39845 – Оп5 45 – Спр5 1715 – Арк. 2–4зв.

⁴⁷ Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ. – С. 619.

православної церкви, які відокремилися від РПЦ. Але проблема полягала в тім, що, підписуючи Декларацію 1927 р., митрополит Сергій не враховував, що згодом 1932–1937 рр. оголосять “безбожною п’ятирічкою” в СРСР, коли попередні домовленості щодо Церкви будуть фактично скасовані.

Важливішим був розвиток подій у радянській національній політиці та її вплив на долю УПЦ. Разом зі стабілізацією внутрішнього і міжнародного становища СРСР у 1927 р. та встановленням контролю Йосифа Сталіна над компартією режим почав розглядати надані полегші національностям і селянам як перешкоду до досягнення завдань прискорення побудови соціалізму. Колись засуджений “великодержавний шовінізм” (російський націоналізм) почав відроджуватись поза доктриною “побудови соціалізму в одній окремо взятій країні”. У практичній площині це виглядало як просякнення російського комунізму елементами російського націоналізму, а також визнання його важливим фактором централізації та стабілізації радянської держави. Прояви “буржуазного націоналізму” кваліфікуються як головна небезпека для режиму.

В Україні це мало відчутні наслідки у вигляді партійної чистки місцевих комуністів, остаточному припиненні політики “коренізації” та “українізації” в їх радянському розумінні у 1929 р⁵, невпинному посиленні наступу на літературні і мистецькі кола, наукові установи, культурні центри. Підтекст звинувачень проти УАПЦ був настільки жахливий, що не міг не викликати серед її провідників і вірних панічного стану і подальшого розчарування.

Щоб скомпрометувати УАПЦ в очах її вірних, ДПУ розіграло принизливу пародію на “самоліквідацію” цієї церкви на т.зв. “надзвичайному” соборі 1930 р. Тоді ж прокотилася хвиля масових арештів ієрархів, духовенства і вірних УАПЦ. З липня 1929 по березень 1930 рр. тільки в самому Києві було заарештовано більше 1000 осіб, зокрема 5 єпископів і понад 700 священників, з яких 48 розстріляно. Пішли на заслання священники Юрій Красицький, Леонід Карпов, Дмитро Ходзицький, Миколай Хомичевський та інші.

Ліквідація УАПЦ як релігійної інституції сталася на I “Надзвичайному” соборі УАПЦ в м. Києві 28–29 січня 1930 р. Про цей Собор є надзвичайно скупи відомості, оскільки він відбувся без тривалої підготовки і мав на меті забезпечити ДПУ колективним визнанням “вини”, а також належно проголосувати за розпуск УАПЦ. Режим міг захиститися проти обвинувачень у “релігійному переслідуванні” в УРСР, звільнившись від відповідальності за ліквідацію УАПЦ.

Існувала іще одна підстава такого сценарію “самоліквідації” УАПЦ де зазначалося що її члени визнали себе “антирадянським елементом”⁶ “петлюрівцями”⁷ “націоналістами” тощо! Такі визнання давали можливість навіть після цього Собору заарештувати всіх причетних до нього як тих хто провадить “антирадянську діяльність і пропаганду”⁸ отже, і засудити за цією статтею Карного кодексу УСРР⁹

Джерел з діянь цього Собору майже не збереглося. У збірнику документів християнського самвидаву “Мартирологія Українських Церков...” були

опубліковані тільки деякі матеріали, які вдалося вивезти за кордон. Це, наприклад, проект резолюцій надзвичайного церковного Собору (січень 1930 р.) про ліквідацію УАПЦ авторства ДПУ⁴⁸. Деякі свідчення містяться в “Історії...” митрополита Василя Липківського та його листах до о. Петра Маєвського від 1933 р.

Зокрема, у своєму листі до о. Петра Маєвського від 5 червня 1933 р. він писав: “В січні 1930 року скликано «екстремний собор», який зліквідував УАПЦ, а заснував свою просто «Українську Православну Церкву», яка по суті є та ж сама «Діяльна». В складі цієї нової церкви я вже, здається, не рахуюсь, принаймні до складу їх духівництва не належу, і ні на які свої зібрання (коли вони ще бувають) мене не запрошують”⁴⁹. Незважаючи на деяке роздратування в описі цих подій, підтвердження цих слів знаходиться в інших документах. У віднайдених у ЦДАГО України архівно-слідчих справах вдалося відшукати поки що фрагментарні свідчення щодо ситуації в УАПЦ напередодні її “самоліквідації”, а також повідомлення про виступ голови цього Собору єпископа Миколи Карабіневича.

В архівно-слідчій справі митрополита УАПЦ Миколи Борецького, яка зберігається в ЦДАГО України у фонді № 263, віднайдено важливі документи, які дають змогу дещо поглибити наші уявлення про те, яким чином було зібрано і проведено цей січневий “самоліквідаційний” собор УАПЦ 1930 р. До справи слідчий підшив копію протоколу № 103 засідання Президії ВПЦР від 20 грудня 1929 р. з канцелярії ВПЦР на Володимирській, 24. На цьому засіданні були присутні: “найпоч. О. Митрополит Микола Борецький, Голова Президії ВПЦР прот. Леонтій Юнаків, заст. голови й митрополита архисп. Костянтин Малюшкевич, члени єп. Яків Чулаєвський, мирянин Митрофан Кобзар”⁵⁰.

З інших архівно-слідчих справ відомо, що основний склад “учасників” “Спілки визволення України” було заарештовано влітку 1929 р., у тому числі й братів Володимира і Миколу Чехівських⁵¹. На порядку денному засідання Президії ВПЦР стояли питання, які стосувалися негайного реагування керівництва УАПЦ на звинувачення в радянській пресі щодо причетності всієї автокефальної церкви до “СВУ”.

Першим питанням було розглянуто протокол Київської округової церковної ради № 26 від 3 грудня 1929 р. про необхідність відмежування УАПЦ від “СВУ”. Відповідаючи на звинувачення членів “СВУ” в тому, що вони хотіли приєднати Україну до “буржуазних країн” внаслідок інтервенції, Президія

⁴⁸ Мартирологія Українських Церков. – Т. 1. – С. 159–161.

⁴⁹ “...” // Листи... – С. 4.

⁵⁰ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 53280. – Т. 1. – Арк. 25–26зв.

⁵¹ Про їхній арешт і обставини проведення слідства див. публікацію: “...”⁵ Слідчі справи братів Чехівських як нове джерело до вивчення біографій репресованих діячів УАПЦ (1921–1930 рр) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – КЗ 20035 – № 1 (20)5 – С5 258–277.

ВПЦР наголосила на тому, що “по самому складу своєму УАПЦ органічно не може поділяти мету, яку поставила собі контрреволюційна організація «СВУ». УАПЦ за часів денікінщини й польської окупації вже упевнилася в тому, як поставилася до неї й до українського народу інша влада, й тому вона може тільки обурюватись проти тих осіб, які мали намір повалити радвладу й тим самим повернути український нарід до поневолення, а УАПЦ до знищення”⁵².

Окремо було прийнято ухвалу щодо причетності Володимира Чехівського до УАПЦ, оскільки його планувалося зробити головним звинуваченим у справі “СВУ”, який би відповідав за втягування всієї УАПЦ до “антирадянської терористичної діяльності”. Зрозумівши, що необхідно негайно “відмежуватись” від оголошеного ворогом народу колишнього голови Ідеологічної комісії ВПЦР, благовісника Володимира Чехівського, Президія ВПЦР постаралася якомога переконливіше викреслити його заднім числом із своїх рядів: “УКиївська Окрцерда вважає своїм обов’язком посвідчити, що керівництво В. М. Чехівського припинено не у вересні 1928 р., як визначено Президією ВПЦР, а далеко раніше. Коли простежити історію Київської Окружної УАПЦ, то можна побачити, що Володимир Чехівський іще у 1924–1925 рр. поступово почав втрачати свій авторитет... Коли ж Чехівський намагався нав’язати свою думку всій церкві, то це ще не давало йому прав керівника Церкви, яка не раз на своїх Соборах і Зборах відкидала його думку, як і відкинула вона й складену ним нову церковну службу «Визволення»”⁵³.

У протоколі засідання зазначено, що на цьому засіданні Президії ВПЦР окремим пунктом було заслухано листовну заяву єп. Тульчинського о. Володимира Дахівського про негайну потребу від імені УАПЦ реагувати на оголошені в пресі відомості про “СВУ” й зв’язок з нею УАПЦ – утворенням ініціативної групи, що має скликати Великі Збори чи Надзвичайний собор. Тут, власне, і з’являється поки що остаточно не оформлений термін “надзвичайний” собор. Важливість цього моменту у з’ясуванні обставин скликання січневого Собору дуже велика – “самоліквідаційний” Собор було проведено не як раптову акцію ДПУ.

Документи свідчать про те, що спланована органами ДПУ акція цькування в пресі заарештованих “учасників СВУ”, яка мала на меті повністю скомпрометувати УАПЦ в очах вірних, принесла свої результати: ВПЦР у грудні 1929 р. весь порядок денний присвятила не поточним церковним справам, а виключно питанням якомога повнішого відмежування як від окремих звинувачених, так і від “СВУ” в цілому. При цьому ніхто з присутніх не сумнівається у сформульованих іще до суду звинуваченнях, – навпаки, всі зусилля Президії ВПЦР спрямовані на скликання позачергового Собору УАПЦ тільки для того, щоб зайвий раз продемонструвати лояльність до влади і якось ухилитись від загрози ліквідації всієї церкви.

Очевидно, що на цьому засіданні ситуація з вирішенням питання щодо відмежування від “СВУ” дійшла свого логічного завершення. Останнім

⁵² ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 53280. – Т. 1. – Арк. 25.

⁵³ Там само.

питанням слухали доповідь голови Президії ВПЦР про те, “що є дійсна потреба в скликанні представництва УАПЦ, аби почути голос Церкви в справі відношення УАПЦ до «СВУ». УАПЦ стоїть зараз безперечно перед певною загрозою. Зв’язок між її членами та «СВУ» ставить церкву в стан організації контрреволюційної. Необхідно вжити всіх заходів, аби Церква могла звільнитись від такого стану, інакше вона як організація жити не зможе”⁵⁴.

Голова Президії ВПЦР прот. Леонтій Юнаков зазначив, що Президія ВПЦР зробила що могла, аби відмежувати Церкву від “СВУ”, але Президія й Округова церковна рада – то не вся Церква. Чим раніш скликати представництво Церкви, тим краще. Не треба чекати для цього навіть суду над “СВУ”. Голос УАПЦ на захист Церкви і відмежування від тих членів Церкви, що порушують принципи Церкви, вдались до діяльності політичної, мусить прозвучати ясно і своєчасно⁵⁵.

У своїй доповіді прот. Леонтій Юнаков накреслив програму майбутніх зборів для вирішення поточних питань життя УАПЦ (звіт Президії, що працює 2 роки, переведення певних організаційних змін в УАПЦ, перевибори керівного органу й т. ін.). Проблема полягала тільки в тому, які збори скликати, оскільки Великі Збори скликати важко, бо вони надто численні; Пленум не є правомочний вирішувати важливі питання життя УАПЦ. “Треба скликати такі Збори, що й за меншим представництвом, ніж Великі, мали б не менші права”.

Очевидно, що було ухвалено скликати якийсь надзвичайний Собор, оскільки ці збори Президії ВПЦР ухвалили “підняти клопотання про дозвіл на скликання Екстрених Зборів представників АПЦ на 28–31 січня 1930 р. за такою програмою: 1) Доповідь Президії ВПЦР про стан УАПЦ (зовнішне-правний, внутрішньо-церковний, організаційний) і працю Президії ВПЦР; 2) доповіді з місць; 3) перевибори керівних органів УАПЦ; 4) поточні справи”⁵⁶.

Модус представництва для майбутнього Собору був визначений як скорочений модус Великих Зборів (Президія ВПЦР, єпископи, по одному представникові від ОЦРад, по одному представникові від кожних 50 парафій округи (за визначенням ОЦРад) й від міста Києва, по 1 представникові від кожної парафії. (Примітка: Кількість парафій менше 25 не рахується зовсім, більше 25 приймається за 50)⁵⁷.

Таким чином, Президія ВПЦР сама і призначила дату майбутнього “надзвичайного” Собору, і сформулювала його програму. Невизначеними залишаються тільки декілька питань стосовно віднайдення документів цього Собору і питання щодо того, хто запропонував здійснити акт “самоліквідації” УАПЦ – ДПУ чи Президія ВПЦР.

28–29 січня 1930 р. відбулися зазначені збори єпископів УАПЦ і близько 40 священників. Їх було оголошено “надзвичайним церковним Собором”, і

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само. – Арк. 26.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само.

вони винесли ухвалу про “самоліквідацію” УАПЦ. Митрополит Миколай Борецький і всі єпископи “самоліквідувалися”, припинили своє духовне керівництво, залишившись лише “служителями культу” при церквах, при яких були до того зареєстровані. Було ліквідовано ВПЦР і всі її округові, районні та парафіяльні церковні ради – тобто було здійснено всеукраїнську церковну ліквідацію структур УАПЦ. Про це було повідомлення в радянській пресі.

Минув тиждень, поки офіційне пресове бюро РАГАУ 6 лютого 1930 р. випустило постанову “надзвичайного” Собору. Василь Липківський у спогадах писав, що під час процесу “СВУ” було подано доповідь про УАПЦ, яка була дослівною копією доповіді ДПУ. Зазначається, що єпископи і духівництво склали цілком політичну ухвалу, виконавши до краю завдання ДПУ у справі остаточної ліквідації УАПЦ. Липківський засуджує діяльність єпископів та ВПЦР у справі припинення існування УАПЦ, називаючи їх “юдами-хриstopродавцями”.

Профґ Іван Власовський подає свою думку про причини скликання такого Собору. По-перше, коли б дійсно це була власне самоліквідація, то тоді б це не була Церква-мучениця! Якби єпископат і вірні з доброї волі більше не хотіли б об’єднуватись у церковні громади! то який сенс їм було визнавати себе віруючими під час подальших слідств і ув’язнень.

По-друге, склад останньої ВПЦР не дає підстав твердити, що вона складалася з осіб, які б намагалися ліквідувати автокефальну церкву (митр. Миколай Борецький, архієп. Йосип Оксіюк, архієп. Костянтин Малюшкевич, єп. Марко Грушевський, єп. Яків Чулаєвський, прот. Леонтій Юнаков, прот. Леонід Карпов, вірний Митрофан Кобзар). По-третє, на думку І. Власовського, якщо слідувати історичній правді, то правильніше було б назвати цю справу “ліквідацією”, а не “самоліквідацією” УАПЦ.

Митрополит Миколай Борецький був незабаром заарештований. Власне, його викликали на допит 3 січня 1930 р., але в протоколі допиту немає жодного слова про майбутній “надзвичайний” Собор. Слідчого Сазонова цікавили виключно обставини виголошення промови в Києво-Михайлівському соборі на свято св. Варвари 17 грудня 1929 р. Тоді ж з Борецького було взято підписку про невиїзд з Києва. Упродовж січня 1930 р. до ДПУ були викликані діячі з числа членів ВПЦР, які бували в київських храмах, де правив службу митрополит Миколай Борецький. Їхні показання стосуються виключно оцінки його проповідей.

Самого Борецького було заарештовано вже 24 березня 1930 р., і знову-таки в матеріалах слідства немає жодного слова про “надзвичайний” Собор 28–29 січня 1930 р. Вже сидячи в камері, він написав на папері по пам’яті конспективно кілька своїх промов. Зокрема, з огляду на важливість цього документа, наводимо повний текст “Відозви до всіх парафій УАПЦ від 12 березня 1930 р. м. Київ, храм Св. Софії”, який зберігся в архівно-слідчій справі.

“Дорогі брати і сестри. Закінчилось життя Української автокефальної Православної Церкви. Надзвичайний Собор її, що відбувся 28–29 січня

[1930 р.] в Києві, в храмі Св. Софії, заслухавши доповідь Президії ВПЦР про стан УАПЦ, одногосно визнав, що УАПЦ була організацією контрреволюційною й антирадянською й з цієї причини її зліквідував. Отже, мої дорогі, УАПЦ вже немає. Залишилися лише її парафії, її священнодіячі – Єпископи, що перебувають зараз при своїх колишніх кафедрах у виконанні своїх священницьких обов’язків, та парафіяльні священники. Що ж чекає ті парафії, що чекає цих священнодіячів?.. На це я найкраще відповім Вам словами Голови Надзвичайного Собору, всесесного Миколи [Карабіневича], Єпископа Уманського: «УАПЦ, – каже о. Миколай, – як контрреволюційна організація, вмерла. Але нарід, що шукає Христа, залишився. Нехай же воскресне дійсна Христова Українська Церква. Ніякої розгубленості. Ніяких занепадницьких настроїв. Ми будемо, ми мусимо жити». Ви чуєте, як бадьоро кличе нас до життя Єпископ Микола. Ви відчуваєте всю силу віри його в світле майбутнє Української Церкви. Нехай же бадьорість Голови Собору стане бадьорістю нашою. Нехай сила віри Єпископа Миколи стане нашою силою. Щоб Христос Милосердний, побачивши віру нашу, міг сказати так, як сказав колись хананеянці: «О, велика віра твоя, нехай же буде тобі по бажанню твоєму» (Мт. 15, 28). Нехай же, браття й сестри, і в нових міхах нашого церковного життя нас укріплює Христова сила (Лк. 6:19). Митрополит Миколай Борецький»⁵⁸.

Іван Павловський, архієп. Харківський, з грудня 1930 р. митрополит УПЦ і голова ВПЦР в м. Харкові, листом до архієп. Івана Теодоровича від 5 серпня 1931 р. інформував церковний провід УПЦ у США і Канаді про цей “надзвичайний” Собор в Києві 28–29 січня 1930 р. Він повідомляв що через “нецерковну діяльність Церкви та використання її органів в нецерковних цілях, про що свідчив процес «Спілки Визволення України», повстала реальна загроза самому існуванню нашої Церкви, з новою силою ополчився слов’янський єпископат, почався відхід парафій на сторону РПЦ, посипалися докори від віруючих про те, «куди їх заведено і до кого тепер йти?»”.

За словами митр. Івана Павловського, щоб не чекати ліквідації зовні та з огляду на свідчення Володимира Чехівського на суді над “СВУ”³ процес було довершено саме таким чином. Іван Павловський визнав один шлях “життєвого порятунку” за всяких умов: самоліквідація церковної організації, яка, за свідченнями самих керівних членів Церкви, використовувалась у “нецерковних цілях”. І “надзвичайний” Собор одногосно прийняв рішення: в ім’я життя Церкви ліквідувати керівні органи УАПЦ. Таким чином було створено враження, що не розпорядженням комуністичного уряду, а самою Церквою зліквідовано свою “нецерковну організацію”.

Наслідки І “надзвичайного” Собору УАПЦ 28–29 січня 1930 р: 1) парафії УПЦ залишилися без організації, без централізованого керівництва; 2) щоправда, залишилися діяти їхні парафіяльні ради; 3) митрополит Харківський УПЦ та поки що не ув’язнені єпископи zostалися працювати в межах своїх парафій; 4) церкви по парафіях продовжували діяти, як і духовенство. Після процесу “СВУ” було розгорнуто шалений наступ на автокефальну церкву:

⁵⁸ Там само. – Арк. 40–40зв.

заарештовано і вивезено до політизолятора (м. Ярославль) митр. Миколая Борецького, почалися масові арешти священників, кампанія закриття та нищення церков. Слід констатувати, що якщо до “ліквідаційного” Собору 28–29 січня 1930 р. УАПЦ мала 22 округи та понад 1 тисячу парафій, то після нього залишилось близько 300 парафій.

Хронологічно між I-м “надзвичайним” Собором 28–29 січня 1930 р. та II-м “екстремним” Собором 9–12 грудня 1930 р. відновленої під назвою УПЦ колишньої УАПЦ відбувся в Харкові, у приміщенні Оперного театру процес “Спілки визволення України”. Ці три події органічно пов’язані між собою. Тіж кому було доручено підготовку цього суду? Напевно, вважали, що для грандіозного політичного спектаклю, яким мав стати показовий процес “Спілки визволення України”, вони обрали діячів, які найбільш повно уособлювали в собі епоху національно-визвольної боротьби українського народу 1917–1920 рр. і тому були найнебезпечнішими символами щойно знищеної української державності.

За період з 26 лютого по 9 березня 1930 р. коли в Харкові розпочався процес “СВУ” в газеті “Вісті” щодня друкувалося по 2–3 “підвали” з викриттям тих, хто, на думку карних органів, належав до цієї фактично неіснуючої організації. УАПЦ судилося бути однією з перших національних інституцій, які були зліквідовані в цій шовіністичній кампанії. Ця Церква згуртувала навколо себе частину національно свідомого населення, залучивши до своїх лав причетних до УНР, і тому залишалась перепорою на шляху “радянзації”.

Судовий процес над “учасниками “СВУ” тривав 42 дні (9 березня – 19 квітня 1930 рр.). За столом на тлі портрета В. І. Леніна сиділи державні обвинувачі – Михайлик, Ахматов, Якимишин, Биструков; громадські обвинувачі – П. П. Любченко, акад. О. Н. Соколовський, голова суду Приходько, голова Укркомнезаму Одинець, старий арсеналець Коробенко, адвокати.

На лаві підсудних опинилися колишній голова Партії соціалістів-федералістів, голова Президії ВУАН Сергій Єфремов, член ВУАН Андрій Ніковський, науковці Черняхівський і професор-філолог Київського ІНО Всеволод Ганцов, колишній прем’єр-міністр Директорії УНР Володимир Чехівський і його брат свящ. Микола Чехівський, письменниця, дворянка Людмила Старицька-Черняхівська, директор трудшколи № 1 ім. Т. Шевченка Володимир Дурдуківський – всього 45 осіб.

Державним обвинувачем на процесі виступав заступник народного комісара юстиції, генеральний прокурор УСРР Михайлик. На початку процесу він опублікував свою промову: “В чому ми їх звинувачуємо? – Ми звинувачуємо вас у тому, що ви, ідеологи української буржуазії і куркульства, агенти міжнародної буржуазії, прагнули скинути радянську владу, систему й основи соціалістичного будівництва... Ви провадили підготовчу роботу до збройного повстання... Ви прагнули і тепер відірвати Україну від Радянської Соціалістичної Республіки... Ви включили в свою бойову тактику масовий і індивідуальний терор, щоб знищити найвидатніших діячів нашої партії і радянської влади... Ви були розвідниками класового ворога на радянській землі...”

Звинувачуванним українським академікам і письменникам і науковцям і лікарям і педагогам, дячам УАПЦ інкримінували утворення терористичних “п’ятірок” – автокефальної, шкільної, медичної, академічної та ін. і “створення периферійної мережі у Полтаві, Дніпропетровську, Одесі, Чернігові, Вінниці” і т. д. і що звичайно, було чистісіньким абсурдом і Повідомлення про хід процесу надруковано і в газеті “Известия” від 22 квітня 1930 р. № 111 (3958).

Пов’язуючи вищезгаданих діячів з урядом Симона Петлюри, Михайлик зазначав: “Культ Петлюри, знаменитого погромника, був необхідний для них, здатний підняти хвилю зоологічного націоналізму, як заклик до звірячої ненависті, до погромів...”.

Саме з убивством Симона Петлюри в Парижі у 1926 р. гіпотетично пов’язувалося утворення т.зв. “СВУ”. Підставою для цього стало розшукане чекістами свідчення що після вбивства Симона Петлюри в соборі Святої Софії в Києві під час богослужіння з хорів розкидали листівки з повідомленнями про це і таким чином служба перетворилася в панахиду по вбитому і була кваліфікована як політична акція

Вирок у справі “СВУ” Верховний Суд УСРР оголосив 19 квітня 1930 р. 5 осіб з 45 було засуджено до розстрілу, але потім вирок пом’якшили – до 10 років ув’язнення та позбавлення прав на 5 років.

Володимир Чехівському, благовісникові УАПЦ, було інкриміновано залучення “служителів УАПЦ й контрреволюційного куркульства” на “збірні пункти командного складу майбутнього повстання”. Вирок – 10 років ув’язнення плюс 5 років позбавлення прав. Розстріляний 3 листопада 1937 р. за рішенням “особливої трійки” Управління НКВС Ленінградської області “на честь 20-ї річниці Великої Жовтневої революції”

Здавалось би, після такого нищівного ідейного розгрому не повинно було б виникати взагалі ніяких спроб реанімувати щойно проголошений антирадянським церковний осередок. Але відомо, що після січневого Собору 1930 р. в Харкові було організовано “Всеукраїнський організаційний церковний комітет” на чолі з архієп. Іваном Павловським. Явно з офіційного благословення цей комітет звернувся 9 червня 1930 р. із циркулярним листом до отих віцілих 300 парафій, “запрошуючи” їх об’єднатися в єдину церковну організацію, щоб узяти участь у вже запланованому на осінь II “надзвичайному” церковному Соборі.

Протягом листопада 1930 р. цей комітет зорганізував низку єпархіальних конференцій, які “вибрали” своїх єпископів і духівництво. Останнім було запропоновано підписати декларацію, яка проголошувала беззаперечну вірність режимові й відмову від політичної діяльності.

Владою було дозволено зібрати новий “надзвичайний” Собор і відновити УАПЦ, тільки не називаючи її “автокефальною”. Про цей Собор ще менше відомостей, ніж про попередній. “Екстрений” Собор 9–12 грудня 1930 р. здійснив такі заходи: 1. Обрано митрополитом Харківським і всієї України архієп. Івана Павловського; 2. Заступником митрополита обрано архієп. Костянтина Малюшкевича; 3. Склад ВПЦР: митрополит – голова,

2 священники (діловод і скарбник); 4. В цілому до складу відновленої УПЦ увійшло близько 200 парафій; 5. Здійснено ревізію тзв. “Київських канонів” І Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 1921 р., з усуненням тих, які було розкритиковано режимом і кваліфіковано як “політичні”; 6. Усунуто світський елемент в управлінні Церквою; 7. Відновлено зв’язок з єпархією УАПЦ в США і підтверджено, що Євген Бачинський є офіційним представником УПЦ в Західній Європі.

Причиною відновлення діяльності УПЦ, на думку Василя Липківського, є намагання влади централізовано керувати всіма громадськими та суспільними інституціями. Це було необхідно, оскільки децентралізовані парафії створювали певні складнощі в контролюванні їхнього існування на місцях. З другого боку, існував пропагандивний аспект справи, тобто доведення до закордонного населення та преси, що “утисків та переслідувань Церкви в СРСР немає”. Єдине в чому влада не могла зробити поступки так це залишити слово “автокефальна” в назві цієї Церкви.

Важливо було б з’ясувати питання, чи відродилося церковне життя в українських парафіях з огляду на несподівану “реанімацію” церковної структури? Але документальних даних про це поки що немає. У працях деяких дослідників Іван Павловський іноді не називається навіть митрополитом УПЦ. У відновленій УПЦ існувало 7 єпархій, з яких відомо тільки про Харківську (на чолі з Іваном Павловським) та Київську (архієп. Костянтин Малюшкевич, з осередком в соборі Свї Софії Київської).

Колишні єпископи УАПЦ, а потім УПЦ Юрій Михновський, Микола Ширяй та Григорій Самборський працювали як звичайні парафіяльні священники. Повністю припинилась видавнича та суспільно-громадська праця УПЦ. Офіційне послаблення утисків Церкви зовсім не означало послаблення утисків на місцях. На віцїлілі українські парафії УПЦ уряд накладав надзвичайно високі податки, які доводили вірних до злиднів, деморалізували їх.

Джерелознавче дослідження документальних матеріалів і публікацій про соборну діяльність УАПЦ (УПЦ) дає можливість твердити, що більшість документів вже відома дослідникам джерел з історії Православ’я в Україні у ХХ ст. Частково ці документи вже опубліковано, і, разом з опублікованими в українській діаспорі документальними публікаціями, вже накопичено чималу кількість матеріалів з історії автокефального руху і УАПЦ (УПЦ). В силу обставин, що склалася у зв’язку з початком репресій проти УАПЦ (УПЦ) влітку 1929 р. і подальшим процесом “СВУ”, зберігся майже повністю канцелярський архів з керівничого відділу ВПЦР. Більшість документів із цього архіву є оригінальними і мають високу інформаційну віддачу. Наявність декількох варіантів одного документа певною мірою дає можливість простежити процес його утворення.

Видається доцільним подальше дослідження архівно-слідчих справ репресованих церковних діячів, які зберігаються в ДА СБ України та у фонді № 263 ЦДАГО України. Проведені дослідження дають змогу твердити, що, незважаючи на специфіку такого типу справ і відповідних свідчень на допи-

тах, там зустрічаються матеріали, які поки що є унікальними й ніде більше не віднайдені. Віднайдення оригінальних матеріалів щодо соборів 1930 р. значно посунуло б дослідження.

Подальшого опрацювання вимагають документи, які містять теоретичну і богословську спадщину ідеологів Української автокефальної церкви, оскільки абсолютна більшість оригіналів богословських, історичних та теоретичних творів діячів УАПЦ збереглась тільки серед архівних матеріалів. Усі ці матеріали потребують джерелознавчого опрацювання і подальшої публікації для всебічного наукового вивчення та введення до наукового обігу. Неупереджене вивчення архівних документів надає можливість більш об'єктивного відтворення історичних подій – складного процесу утворення, організаційного оформлення та подальшої ліквідації радянським режимом Української автокефальної православної церкви у 20-х – 30-х роках ХХ ст.

Ірина Преловська (Київ). **Документальні матеріали з історії соборної діяльності Української автокефальної православної церкви (1921–1930) – Української православної церкви (1930–1937): Джерелознавчий аналіз.**

Статтю присвячено огляду документальних архівних матеріалів Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) (1921–1930) – Української православної церкви (УПЦ) (1930–1937), в яких відображено соборну діяльність упродовж 1921–1930 рр. Здійснено джерелознавчий аналіз документів, систематизовано архівні матеріали Першого (1921 р.) і Другого (1927 р.) Всеукраїнських Православних Церковних Соборів УАПЦ, а також упорядковано архівні матеріали і публікації у збірниках документів, які стосуються двох останніх Соборів цієї церкви у 1930 р.

" < собор, церква, джерелознавство, архів.

Ірина Преловская (Киев). **Документальные материалы по истории соборной деятельности Украинской автокефальной православной церкви (1921–1930) – Украинской православной церкви (1930–1937): Источниковедческий анализ.**

Статья посвящена обзору документальных архивных материалов Украинской автокефальной православной церкви (УАПЦ) (1921–1930) – Украинской православной церкви (УПЦ) (1930–1937), в которых отобразена соборная деятельность в течение 1921–1930 гг. Осуществлен источниковедческий анализ документов, систематизированы архивные материалы Первого (1921 г.) и Второго (1927 г.) Всеукраинских Православных Церковных Соборов УАПЦ, а также упорядочены архивные материалы и публикации в сборниках документов, которые относятся к проведению двух последних Соборов этой церкви в 1930 г.

" < собор, церковь, источниковедение, архив.

Iryna Prelovs'ka (Kyiv). **Documentaries on the History of the Congregated Activities of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1921-1930) which became the Ukrainian Orthodox Church (1930-1937): Analyze of the Sources**

The article provides a survey of documentary archival materials of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC) (1921–1930) – the Ukrainian Orthodox Church (UOC) (1930–1937) which reflects the work of the Church congregations during the years 1921–1930. The research carried out a source study analysis of the documents, a systematization of the All-Ukrainian Orthodox Church Congregations UAOC archival materials I (1921) and II (1927) and a sequence of archival materials and publications in the collections of documents related to the last two Congregations of the UAOC (UOC) in 1930.

Mgl"yqtfu< Congregation, Church, source study, archive.